

16. Про затвердження Положення про Громадську експертну раду з питань захисту суспільної моралі: Наказ Державного комітету телебачення і радіомовлення України від 14.05.2004 р. № 141 // Офіційний Вісник України. – 2004. – № 22. – Ст. 1532.

17. Про Експертну комісію з питань розповсюдження і демонстрування фільмів при Міністерстві культури і туризму України: Наказ Міністерства культури і туризму України від 13.06.2005 р. № 390 // Офіційний Вісник України. – 2005. – № 27. – Ст. 1592.

УДК 343 (477)

Карп'юк М. В., здобувач кафедри кримінального права та кримінології Львівського державного університету внутрішніх справ

Предмет насильницьких злочинів проти власності за кримінальним правом України

Стаття присвячена окремим дискусійним питанням предмета насильницьких злочинів проти власності за кримінальним правом України. Проаналізовано зміст законодавчих конструкцій, якими позначено предмет насильницьких складів злочинів проти власності в українському кримінальному законодавстві (ч. 2 ст. 186, ст. 187, ст. 189, ст. 195 Кримінального кодексу України).

Ключові слова: майно, право на майно, дії майнового характеру.

Статья посвящена отдельным дискуссионным вопросам предмета насильственных преступлений против собственности по уголовному праву Украины. Проанализировано содержание законодательных конструкций, которыми обозначены предмет насильственных составов преступлений против собственности в украинском уголовном законодательстве (ч. 2 ст. 186, ст. 187, ст. 189, ст. 195 Уголовного кодекса Украины).

Ключевые слова: собственность, имущество, право на имущество, действия имущественного характера.

The article is devoted to certain discussion issues of the target of violent crimes against property under the criminal law of Ukraine. It analyses the content of legislative constructions, which signify the target of violent crimes against property under Ukrainian criminal law (section 2 of article 186, article 187, article 189, article 195 of the Criminal code of Ukraine).

Keywords: property, property rights, property-related delinquent behavior.

Постановка проблеми статті. Проблема предмета насильницьких злочинів проти власності у кримінальному праві є однією з найважливіших і суперечливих. Актуальність нашого дослідження зумовлюється необхідністю визначення змісту предмета насильницьких складів злочинів проти власності, що служитиме запорукою успішного правозастосовного процесу і тому має, поряд із теоретичним, також й важливе практичне значення.

Точність законодавчих конструкцій, якими позначається предмет складів злочинів, передбачених ст. 186, ст. 187, ст. 189, ст. 195 Кримінального кодексу України (далі – КК України), є предметом наукової дискусії, і тому вони потребують більш детального дослідження.

Предмети насильницьких складів злочинів проти власності потрапляють у сферу дії кримінального права у зв'язку із необхідністю здійснити правову охорону певного виду суспільних відносин. Ці предмети виступають передумовою існування цих суспільних відносин, а також їх матеріальним вираженням. Предмети насильницьких складів злочинів проти власності піддаються злочинному впливу суб'єкта чи суб'єктів, в результаті чого заподіюється

шкода чи створюється реальна загроза заподіяння такої шкоди об'єкту злочину.

Встановлення ознак предмета в процесі кваліфікації дозволяє правильно окреслити сферу суспільних відносин, яким заподіюється шкода, тобто, визначити об'єкт складу злочину.

Аналіз останніх досліджень. Питання предмета насильницьких злочинів проти власності в науці кримінального права досліджували Л.М. Демидова, А.А. Музика, Є.В. Лащук, М.І. Панов, А.Ю. Швець та інші. Разом з тим, низка питань з даної проблематики потребують свого подальшого дослідження.

Метою статті є проведення дослідження щодо визначення змісту правового поняття предмета насильницьких злочинів проти власності за кримінальним правом України. У відповідності до мети поставлені наступні **завдання**: встановити ознаки предмета насильницьких злочинів проти власності, проаналізувати зміст законодавчих конструкцій, якими позначено предмет насильницьких складів злочинів проти власності в українському кримінальному законодавстві (ч. 2 ст. 186, ст. 187, ст. 189, ст. 195 КК України).

Виклад основного матеріалу. Динамічність розвитку наукових положень вітчизняної кримінально-правової доктрини чітко простежується і в розвитку вчення про предмет злочину. Насамперед, це стосується самого поняття, його змісту та обсягу. Трансформація наукових поглядів на «матеріальність», як ознаку предмета складу злочину, є закономірним процесом поширення сфери кримінально-правового регулювання на утворення, які за своїми ознаками не вписуються у традиційне уявлення про цю категорію. Вчені цілком закономірно намагаються слідувати за зміною у системі охоронюваних цінностей і тому відшукують аргументи для обґрунтування визнання в якості предмета складу злочину інформації, енергій тощо. Позитивно нами сприймається запропонований А.А. Музикою та Є.В. Лащуком погляд на розглядувану проблему. Вчені зазначають, що слід визначати матеріальність предмета злочину емпірично, а саме «матеріальними (фізичними) слід вважати цінності, що можуть, сприйматися органами чуття людини або спеціальними технічними засобами» [1, 110-111]. Таким чином, у кримінально-правовій літературі «йдеться про розширення поняття предмета кримінального правопорушення з тим, щоб воно охоплювало не лише речі, а й інші матеріальні утворення» [2, 155].

Науковці і практики жодним чином не заперечують «предметний» характер насильницьких складів злочинів проти власності. У більшості випадків однозначно констатується про те, що, відповідно до кримінального закону, предметами насильницьких складів злочинів проти власності визнаються: 1) чуже майно (ч. 2 ст. 186, ст. 187, ст. 189, ст. 195 КК України); 2) право на майно (ст. 189 КК України); 3) дії майнового характеру (ст. 189 КК України). На основі аналізу змісту диспозицій розглядуваних статей такий висновок видається безспірним.

Л.Д. Гаухман зазначає, що у випадках, коли діяння виражається у вимозі передачі чужого майна, вимагання є предметним злочином, а у випадках зазіхання вимагателя на передачу права на майно чи вчинення інших дій майнового характеру – безпредметним [3, 427]. Значною мірою, позиція автора зумовлена неоднозначним сприйняттям криміналістами правової природи «права на майно» та «дій майнового характеру», в якості предметів вимагання.

Виникає необхідність аналізу змісту законодавчих конструкцій, якими позначено предмет насильницьких складів злочинів проти власності за кримінальним кодексом України (ч. 2 ст. 186, ст. 187, ст. 189 КК України).

Предмет охоронюваних законом України про кримінальну відповідальність (КК

України) суспільних відносин, на думку В.К. Грищука, є «усе те, з приводу чого існують ці суспільні відносини: матеріальні або нематеріальні блага (цінності), а також у певних випадках і людина (люди)» [4, 172].

Визначальним критерієм для віднесення складів злочинів до категорії «предметних» є спосіб законодавчого позначення обов'язкових ознак складу злочину, зокрема предметом нашої наукової дискусії є злочини, передбачені ст. 186, ст. 187, ст. 189, ст. 195 КК України.

Предмет насильницьких складів злочинів проти власності позначається трьома видами законодавчих конструкцій: «майно», «право на майно» та «вчинення будь-яких дій майнового характеру». Поширене тлумачення предмета складу злочину застосоване у п. 3 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини проти власності» від 06 листопада 2009 р. № 10, відповідно до якого предметом злочинів проти власності визнається майно, яке має певну вартість і є чужим для винної особи: речі (рухомі й нерухомі), грошові кошти, цінні метали, цінні папери тощо, а також право на майно та дії майнового характеру, електрична та теплова енергія [5, 9-16]. У цьому правозастосовному акті визначено лише видову приналежність предметів складів злочинів проти власності, при цьому їх зміст не конкретизується. Своєю чергою, судове тлумачення змісту предмета злочинів проти власності не усуває наявної у науці проблеми щодо визначення змісту понять.

У кримінально-правовому вченні про ознаки предмета складів злочинів проти власності можна виділити декілька дискусійних моментів. Першочергово, вчені-криміналісти звертають особливу увагу на термінологічну неточність. Суть цієї дискусії зводиться до констатації різного за обсягом цивільно-правового та кримінально-правового поняття «майно». Як видається, розбіжності у змістовному позначенні законодавчих конструкцій, насправді, можуть спричинити до неоднозначного застосування норм права. Усі галузі права органічно пов'язані між собою як компоненти системи права. Їх належне функціонування забезпечується наявністю міжгалузевих зв'язків, які мають необхідний та стійкий характер. Таким чином, у межах системи права відбувається упорядкування правових явищ та категорій.

Саме тому слід дотримуватися єдності при тлумаченні поняття «майно» відповідно у цивільно-правовому та кримінально-правовому розумінні. Для однозначного правозастосування зміст цих понять не може бути різним.

Обсяг поняття «майно» тлумачиться законодавцем через такі категорії, як: річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки (ч. 1 ст. 190 КК України). З цього визначення криміналісти роблять висновок про те, що «кримінально-правове поняття «майно» вужче за цивільно-правове, тому, що не включає до його складу майнові права, майнові обов'язки, речі, вилучені з обороту та інше» [6, 260]. З іншого боку, граматичне тлумачення змісту ч. 1 ст. 177 КК України дозволяє зробити висновок про те, що майнові права визнаються об'єктом цивільних прав, але законодавець їх не відносить до майна. Натомість, відповідно до розглядуваної норми, майном визнаються речі, у тому числі гроші та цінні папери, а також інше майно. Попри це, далі у ч. 2 ст. 190 ЦК України зазначено, що майнові права є неспоживною річчю. Майнові права визнаються речовими правами. Розбіжності цивільно-правового регулювання негативно відображаються на практиці застосування кримінально-правових норм про насильницькі злочини проти власності. Особливо це стосується вимагання, предметом складу злочину якого визначено поряд із майном, право на майно та дії майнового характеру. Науковці одностайні у тому, що майно як предмет складів злочинів проти власності перебуває у стані уречевленого предмета

[7, 118], тобто тілесної речі [6, 259]. Отже, як показує аналіз, кримінально-правове визначення поняття «майно» за обсягом є вужчим, ніж його цивільно-правовий аналог.

У сферу наукової дискусії щодо «матеріальності» предмета злочину потрапляє «право на майно» та «дії майнового характеру», які визначені як предмет вимагання (ст. 189 КК України). Відсутність законодавчих дефініцій цих понять значно ускладнює кваліфікацію вимагання. Судова практика досі не виробила єдиних критеріїв цих предметів та правил щодо кваліфікації цього злочину. Можна зустріти випадки, коли пред'явлення вимоги про передачу офіційних документів на право власності на нерухомість кваліфікується судами як вимагання, а в інших випадках кваліфікується як крадіжка, поєднана із викраденням офіційних документів, що свідчить про значні упущення правозастосовних органів. Діяння повинно бути кваліфіковане не взагалі за кримінальним законом як злочин, не просто за однією із статей, що охоплює скоєне, а має кваліфікуватися саме за тією статтею, частиною статті, пунктом, які введені у законодавство для оцінки певних посягань [8, 87-88].

Науковці-криміналісти намагаються заповнити законодавчі та правозастосовні прогалини. При цьому, перша помилка, яку вони допускають полягає в ототожненні кримінально-правової конструкції «право на майно» із цивільно-правовою – «майнові права» [6, 260; 9, 8]. Відповідно до цієї позиції, право на майно включає майнові права, пов'язані із володінням, користуванням і розпорядженням майном, а також і майнові вимоги та майнові права на роботи, послуги тощо [10, 65-66].

Для позначення поняття «право на майно» науковці використовують різні за обсягом визначення: «майнові права з приводу набуття права власності на річ шляхом відповідного документального оформлення або ж набуття права на отримання речі у майбутньому» [11,115]; «результат дій потерпілого, який дозволяє винному користуватися, розпоряджатися та володіти майном у зв'язку з оформленням відповідних документів, знищенням уже існуючих або вчинення таких дій, які позбавляють права власності потерпілого на майно на користь вимагача» [12, 49]; «можливість отримати матеріальні цінності, включаючи й речі, в майбутньому» [13, 221].

Аналіз наукових позицій слід розпочати із того, що при формулюванні розглядуваного виду предмета вимагання у диспозиції ст. 189 КК України допущено стилістичну ваду. Можна провести певну аналогію із таким предметом вимагання як майно. Юридична ознака поняття «майно» чітко передбачена законом, а саме, предметом визнається майно, яке є чужим для винного. Натомість у термінологічній зв'язці «право на майно» не відображена безпосередня вказівка на відсутність у винного будь-якої правомочності щодо майна. Таке формулювання не відповідає змісту кримінально-правової заборони та створює додаткові перепони у з'ясуванні предмета. Як видається, більш правильно було б відобразити вказівку на предмет у вигляді конструкції «право на чуже майно».

Ціла низка авторів відстоює позицію про те, що право на майно не може визнаватися предметом складу злочину у зв'язку із тим, що воно позбавлено матеріальності [9, 8]. Варіативно ними пропонується «уречевити» право на майно шляхом визнання предметом, зокрема, вимагання, документи, у яких це право закріплюється [14, 13; 15, 22; 16, 132] або ж майно, яке намагається отримати винний [17, 128; 18, 13; 1, 112] чи інша майнова вигода [6, 262]. Наведені наукові позиції видаються спірними. По-перше, не можна погодитися із тим, що використання у диспозиції ст. 189 КК України конструкції «право на майно» не слід називати умовним. Склад злочину – це юридична конструкція, набір обов'язкових ознак, які мають бути установлені у процесі кваліфікації злочину. Усі ознаки є гвинтиками одного механізму, тому не можна

применшувати значення жодної із них. Навіть якщо зміст окремих законодавчих конструкцій не вдається пристосувати до визначеної системи норм, то вирішення цієї проблеми не має суперечити усталеним законодавчим традиціям. Незаконні дії із офіційними документами визнаються злочинними діями відповідно до цілої низки статей. Загальні кримінально-правові норми сформульовані у ст. 357, ст. 358 КК України. Тому пропонуючи визнавати предметом вимагання документи, які посвідчують право на майно, слід враховувати, що безпосередньо із диспозиції ст. 189 КК України не випливає необхідності визнання офіційних документів предметом складів злочинів. Офіційні документи, без сумніву, виступають у якості засобів вчинення злочину.

Криміналісти приділяють значну увагу класифікації майна як предмета складу злочину. Це зокрема пов'язано із тим, що не будь-яке майно визнається предметом складів злочинів проти власності. Майже у всіх наукових розвідках цього циклу досліджуються конкретні види майна на предмет їх віднесення до таких, діяння з якими є кримінально караними. Дослідження видових категорій здійснюється на підставі вже усталених кримінально-правових ознак, а саме фізичної, соціальної та юридичної. Натомість, щодо вимагання необхідно зауважити, що проблемність визначення права на майно, пов'язана, в тому числі, із доцільністю визнання предметом складу злочину нерухомого майна.

Поділ речей на рухомі та нерухомі передбачено цивільним законодавством. Особливість правового статусу нерухомого майна визначається установленням спеціальних правил щодо набуття нерухомого майна у власність та реєстрацією прав на нерухоме майно. Відтак відповідно до ст. 181 ЦК України, до нерухомих речей (нерухоме майно, нерухомість) належать земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення. Режим нерухомої речі може бути поширений законом на повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти, а також інші речі, права на які підлягають державній реєстрації. Рухомими речами є речі, які можна вільно переміщувати у просторі [18].

Враховуючи те, що вимагання – це насильницький злочин проти власності, то його все-таки слід попереджувати на ранній стадії злочинної діяльності. Тому слід цілком погодитися із правозастосовною практикою, яка кваліфікує вимагання як злочин з усіченим складом.

Аналогічно проблемним за змістом у науці кримінального права є питання про визнання предметом вимагання «вчинення будь-яких дій майнового характеру». Цивільний аспект дій майнового характеру визначається приналежністю до правового поля зобов'язального права. Про це, зокрема, зазначає Ж.В. Завальна, яка під зобов'язанням розуміє «правовідносини, в яких зобов'язана особа на вимогу управленої особи зобов'язана здійснити певну дію чи утриматись від такої» [19, 149-150].

Загалом у літературі чи правозастосовній практиці прийнято вважати, що предметом вимагання виступають саме «дії майнового характеру».

Поняття «вчинення будь-яких дій майнового характеру» є насправді оцінним. У кримінально-правовій літературі його тлумачать по-різному: «здійснення потерпілим для винного таких вчинків, що приносять йому матеріальну вигоду» [11, 160]; «дії потерпілого, учинення яких без вимагання призвело б до розтрати винним свого майна або до затрати ним особисто чи членами його сім'ї певної праці для примноження або поліпшення якості як свого майна, так і майна своїх родичів або інших осіб, на користь яких скоювався злочин» [12, 50]; «послуги, що надаються безкоштовно» [20, 570]. З іншого боку, примусове переоформлення нерухомості теж слід вважати діями майнового характеру.

Характерною особливістю вимагання, як насильницького злочину проти власності,

є специфічний прояв злочинної поведінки, який проявляється у примушуванні до реалізації мотиву у вигляді отримання вигоди за рахунок економічних властивостей майна. Тобто, у розглядуваному випадку злочинець заінтересований не стільки у процесі реалізації дій майнового характеру, скільки в одержанні бажаного для нього результату від цих дій. Мається на увазі уречевленого майнового блага.

Немає єдності з цього питання і в судовій практиці. Відповідно до одного із судових вироків, діями майнового характеру, як предмета вимагання, визначається підписання доручення на право розпорядження належною потерпілому квартирою [21]. За означенням науковців, у всіх випадках, коли за примусове надання послуг безоплатного характеру, винний не витратився на їх оплату, його слід притягати до кримінальної відповідальності саме за вимагання. Така позиція видається доволі спірною, оскільки не вирішує усіх можливих питань, пов'язаних із охороною прав власника майна. Тому повною мірою варто підтримати тих науковців, які вважають, що «предметом вимагання може бути лише чуже майно» [22, 393]. Поряд із уже наведеними науковими розвідками, виділяється позиція Л.М. Демидової, яка зазначає, що «предметом злочину можуть бути не лише речі (у тілесному розумінні), а й інші різновиди майнової вигоди» [6, 262]. До категорії останніх, на думку вченої, відноситься, зокрема, право на майно або дії майнового характеру. У зміст цього поняття вчена вкладає «матеріалізований майновий інтерес у виді речі, яка отримана різним способом, а також прав на неї або результат здобуття корисних для особи властивостей від них (речі та прав для неї), які також мають майновий характер і виступають предметом злочину» [6, 262]. Введення у кримінально-правовий обіг поняття майнової вигоди пов'язано із необхідністю розширити обсяг предмета складів злочинів проти власності за рахунок включення сюди і деяких нематеріальних благ, зокрема, інформації, об'єктів інтелектуальної власності тощо. Як відомо, зміст суспільних відносин, які виступають об'єктом кримінально-правової охорони є категорією змінною.

Висновки. Ефективність кримінально-правового регулювання залежить, зокрема, від того наскільки вчасно проведена законодавча «ревізія» існуючих кримінальних заборон, у тому значенні, що криміналізація та декриміналізація відбувається на підставі соціально зумовлених чинників. Повною мірою можна бути солідарними із дослідниками у тому, що удосконалення системи норм розділу VI Особливої частини КК України «Злочини проти власності» є перспективним напрямком наукових досліджень. Своєю чергою, передумовою формулювання висновків з цих питань має стати ґрунтовне дослідження юридичної природи речових прав та інших об'єктів цивільних відносин. При цьому, кожному виду злочинної поведінки має відповідати той предмет, який, поза будь-яким сумнівом, буде піддаватися злочинному впливу чи у зв'язку з перебуванням в обігу якого вчиняється злочин. Важливо не допускати дуалістичності термінології, яка використана у диспозиції статті. Не можна тлумачити законодавчі конструкції лише за їх співзвучністю зі схожими, використаними в іншому регулятивному законодавстві (наприклад, «майнове право» і «право на майно»). У випадку і подальшого збереження у ст. 189 КК України вказівки на розглядувані предмети, слід негайно видати правозастосовний акт, в якому сформулювати чіткі межі застосування «права на майно» чи «вчинення дій майнового характеру». У будь-якому випадку все має бути здійснене у рамках родового об'єкта, тобто такими нормами має забезпечуватися кримінально-правова охорона виключно суспільних відносин у сфері власності, а не зобов'язальних відносин чи речових прав нематеріального характеру.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Музыка А.А. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання: монографія / А.А. Музыка, Є.В. Лашук. — К.: ПАЛИВОДА А.В., 2011. — 192 с.
2. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навч. посібн. / О.О. Дудоров, М.І. Хавронюк; за заг. ред.. М.І. Хавронюка. — К.: Ваїте, 2014. — 944 с.
3. Гаухман Л.Д. Квалифікація преступлений: закон, теорія, практика / Л.Д. Гаухман. — М.: Центр ЮрИнфоР, 2001. — 316 с.
4. Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: навч. посіб. для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл. / В.К. Гришук. — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. — 568 с.
5. Про судову практику у справах про злочини проти власності: постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. № 10 // Вісник Верховного Суду України. — 2009. — № 12.
6. Демидова Л.М. Проблеми кримінально-правової відповідальності за заподіяння майнової шкоди в Україні (майнова шкода як злочинний наслідок): теорія, закон, практика: монографія / Л.М. Демидова. — Х.: Право, 2013. — 752 с.
7. Панов Н.И. Понятие предмета преступления по советскому уголовному праву / Н. Панов // Проблемы правоведения: Респуб. межведом. науч. сб. — К.: Вища шк., 1984. — Вып. 45. — С. 67-73.
8. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. / В.О. Навроцький. — 2-ге вид. — К.: Юрінком Інтер, 2009. — 512 с.
9. Швець А.Ю. Предмет злочинів проти власності у кримінальному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. Наук / А.Ю. Швець. — К., 2011. — 20 с.
10. Гаухман Л.Д. Ответственность за преступления против собственности / Л.Д. Гаухман, С. Максимов. — [3-е изд., испр.]. — М.: ЮрИнфор, 2002. — 310 с.
11. Антонюк Н.О. Кримінально-правова охорона власності: навч. посібник / Н.О. Антонюк. — Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. — 514 с.
12. Болдарь Г.Е. Кримінальна відповідальність за вчинення злочинів проти власності: проблеми теорії та практики: наук.-практ. посіб. / Г.Е. Болдарь, Д.В. Каменський; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. — Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2011. — 184 с.
13. Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива частина: Курс лекцій / В.О. Навроцький. — К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. — 771 с.
14. Клепицкий И. Недвижимость как предмет хищения и вымогательства / И. Клепицкий // Государство и право. — 2000. — № 12. — С. 11-19.
15. Малахов Л.К. Ответственность за вымогательство: квалификация и наказание по российскому и зарубежному праву: учеб. пособ. / Л.К. Малахов. — Н. Новгород: Изд-во Новгород. ун-та, 1995. — 128 с.
16. Куц В.Н. О непосредственном объекте вымогательства / В.Н. Куц // Проблемы социалистической законности. — Харьков, 1986. — Вып. 17. — С. 113-116.
17. Олійник П.В. Предмет злочинів проти власності: поняття, види кримінально-правове значення: [монографія] / П. Олійник. — Х.: Право, 2011. — 208 с.
18. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435 — IV (чинна редакція від 01.01.2014 р.) // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40-44. — Ст. 356.
19. Завальна Ж.В. Щодо питання про юридичну природу зобов'язання / Ж.В. Завальна // Часопис Київського університету права. — 2012. — №2. — С. 147-150.
20. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: У 2 т. — Т. 1 / За заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. — 3-тє вид., пеєрероб. та доп. — К.: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури. — 2009. — 964 с.
21. Вирок Зарічного районного суду м. Суми від 12 вересня 2014 року.
22. Кримінальне право. Особлива частина: підруч. / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. — Т.1. — Луганськ: видавництво «Елтон-2», 2012. — 780 с.